

36. Matheny R.J. Contemporary Farming and Ancient Maya Settlements // Pre-Hispanic Maya Agriculture / Harrison P.D., Turner B.L., eds. – Austin, 1978.
37. Scarborough V.L., Gallop G.G. A Water Storage Adaptation in the Maya Lowlands // Science. – 1991. – № 251.

Summary

The article deals with forming of the Postclassic Maya agricultural system in a context of geologic-climatic conditions of Yucatan peninsula. Extensive and intensive agronomic methods are picked out, the Mayan strategy of mixed land tenure is figured, the main kinds of household plants briefly reviewed. It is considered, that Mayan agriculture is had to be understood as a part of the complete evolutionary system of composing social and ecological processes.

В.М. Морозко

ЗАКОРДОННІ ОРГАНІЗАЦІЇ ПСР У 1906 – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1907 року

У 2001 р. автором опублікована стаття, яка висвітлює діяльність есерів-емігрантів напередодні та в час першої революції в Росії [1]. Пропонована нині публікація розглядається нами як її продовження. Це звільняє від необхідності знову повертатися до аналізу історіографії та джерел з проблеми. Його можна знайти у першій статті.

Однак при цьому, на наш погляд, вимагає пояснення вибір хронологічних рамок нового дослідження. Досі в історіографії російської політичної еміграції цей період окремо не розглядався. Навіть більше, торкаючись закордонної діяльності загальноросійських партій на початку ХХ ст., дослідники простежували її, у кращому випадку, до кінця 1905 р. і знову згадували про неї, вже аналізуючи події після третьочервневого перевороту 1907 р. Підкреслимо, у кращому випадку. Бо, скажімо, найавторитетніший на сьогодні російський дослідник історії ПСР доби першої революції М. Леонов у своїй ґрунтовній об'ємній монографії закордонні організації взагалі ігнорує, обмежується лише аналізом роботи партійних конференцій, що відбувались за межами імперії [2]. Ця ж тенденція простежується й у публікаціях документів і матеріалів. У 90-і роки побачив світ відповідний тритомник. У його першому томі зібрані документи за час від 1900 до 1907 р. [3]. Але матеріали про роботу закордонних організацій ПСР у 1905 – 1907 рр. в ньому шукати марно.

Визнаємо, що і в нашій попередній статті виклад матеріалу обмежувався кінцем 1905 р. Це має під собою об'єктивну основу. Після Маніфесту 17 жовтня політичні партії отримали можливість працювати легально і тому істотно скоротили свою закордонну присутність, спрямували майже всіх емігрантів в Росію. В. Чернов згадував: “Партія, зрозуміло, цілковито перебудувалась, усі вільні сили, що знаходилися в її розпорядженні, були перекинуті в Росію, за кордоном майже все було переведено на “консервацію” [4.-С.250-251]. Але “майже”, це все ж не 100%, а консервація – не синонім ліквідації. Закордонна діяльність була незначною, однак не припинялась і варта того, щоб її не замовчувати.

На початку 1906 р. з відомих есерівських діячів за кордоном перебували М. Гоц, І. Рубанович, Х. Житловський та Л. Шишко. Першого з них тримала в Західній Європі тяжка хвороба. Майже повністю паралізований, М. Гоц, що, як відомо, був одним із засновників і визнаних лідерів ПСР, аж до перенесення центру партійної роботи в Росію залишався людиною, котра об'єднувала однопартійців. Після його смерті влітку 1906 р. Л. Шишко дав його діяльності останнього періоду життя наступну промовисту оцінку: “Біля його ліжка або крісла відбувалися партійні наради і обговорювалися найсерйозніші заходи: до нього, як і раніше, їхали з Росії делегати центрального комітету й представники громадських організацій: коли він повертався в Женеvu (після лікування – В.М.), він продовжував керувати виданням партійного органу” [5.-С.289-290].

Автор некролога залишився за кордоном після недовгого перебування на Батьківщині у розпал революції не в останню чергу теж з причини негараздів зі здоров'ям. Один із найстарших діячів визвольного руху, учасник ще “ходіння в народ” Л. Шишко у 1904-1905 рр. входив до складу ЦК ПСР. Раптова відстороненість від активного партійного життя в умовах еміграції періоду, що розглядається, переживалася ним дуже важко, навіювала песимістичні настрої. У приватному листі

товаришу, датованому першою половиною 1907 р., Л. Шишко нарікав: “Живу невиразно, непевними враженнями від російських справ. Іноді здається, що справа (революційна) затягується, не може перейти досягнутої межі й тоді стає тривожно... Як би хотілося знову бути у колі товаришів і знову жити спільною думкою й спільними враженнями. Важкий тепер час. Давно вже нема ознак масової підтримки руху, й партії доводиться жити своїми кадрами при таких обставинах, коли треба відчувати за собою сили” [6.-С.33].

Про Х. Житловського зразка 1906 р. як про есера доводиться писати вже з істотним застереженням. Його захопила ідея створення єврейської соціалістичної робітничої партії. На короткий час він приїхав у Росію для участі у з'їзді національних соціалістичних організацій. Замість з'їзду вдалося зібрати лише малопредставницьку конференцію. За спогадами В. Чернова, Житловський повернувся за кордон розчарованим і пригніченим і невдовзі емігрував до США, де був помітним в єврейському соціалістичному русі.

Лише І. Рубанович знайшов себе в умовах затишшя емігрантського життя. Він продовжував представляти партію в МСБ, а також був видавцем і редактором журналу (бюлетеня) “La Tribune Russe”, що випускався есерами в Парижі, починаючи з 1904 р. Про свою закордонну місію Рубанович у лютому 1907 р. звітував перед II з'їздом ПСР. Його робота була високо оцінена. Делегат з'їзду від ЦК Крестовський підкреслював, що Рубанович виконував важку й відповідальну роботу міжнародного представництва одиноким, в умовах, коли ідейний центр есерів перемістився в Росію [3.-С.551].

Ейфорія з приводу перемог революції, як багатьом здавалося, незворотних, припала на час, коли ПСР проводила у Фінляндії свій перший, установчий, з'їзд. Тому про перспективу роботи за кордоном не говорили навіть делегати від ЗК ПСР та присутні на з'їзді два члени її Лондонської організації. Еміграцію згадали хіба що опосередковано, коли за кордоном для її потреб поширили листівку з викладом змісту основних резолюцій з'їзду [7.-ЦЛ 18.215.1906.І].

Однак поступово з'являлися елементи протверезіння, особливо після поразки повстань у Свеаборзі, Кронштадті та Ревелі. За кордон потяглися перші втікачі, передвісники нової хвилі еміграції.

Із сибірського заслання втік член ЦК ПСР, до арешту представник партії у Виконкомі Петербурзької Ради робітничих депутатів О. Фейт. В еміграції він став членом Закордонної делегації ЦК. Емігрантські ряди невдовзі після арешту влітку 1906 р. поповнив Г. Ривкін, один із лідерів есерів-максималістів і керівників Московського збройного повстання, активний учасник повстання в Кронштадті. У 1906 р. залишив межі імперії і став уповноваженим ЦК в Швейцарії ветеран народництва І. Старинкевич. Рятуючись від суду, змушені були емігрувати маститі редактор “Сына Отечества” Шрейдер та видавець і публіцист С. Юріцин. На момент розгону I Думи з Росії виїхала частина членів Бойової Організації ПСР. У липні 1906 р. із Севастопольської головної фортечної гауптвахти здійснив разом з 4 товаришами зухвалу втечу один з керівників БО Б. Савінков, який, до речі, залишив яскравий опис вимушеної морської подорожі [8.-С.264-265]. Після арешту в Ревелі в час повстання і рідкісного на ті дні виправдання судом не став випробовувати долю і виїхав до Парижа член ЦК ПСР І. Фондамінський. Дещо пізніше, в 1907 р., за кордоном після втечі із заслання опинився і один із есерівських лідерів М. Авксентьев.

Зміна ситуації вимагала розконсервації закордонної операційної бази. Знову пожвавилась робота есерівських груп. На жаль, про їх діяльність в Європі збереглися лише розрізнені дані. В центрі дореволюційної політичної еміграції з Росії, яким була Швейцарія, активними були групи в Женеві і Лозанні. Женевська група брала жваву участь у теоретичних дискусіях на міжпартійних зборах емігрантів. Відновилося гостре протистояння на таких зборах есерів з есдеками, особливо з проблем аграрної програми революції. Справа доходила до винесення конфліктів на розгляд третейського суду [7.-ЦЛ 18.272.1906.XI.19].

Як видно зі спогадів обраного в кінці 1906 р. членом бюро і казначеєм лозаннської групи ПСР С. Клячка, тамтешні есери теж були активними учасниками всіх політичних акцій у місцевій російській колонії, котру складали понад 600 емігрантів і близько 600 студентів з імперії. Принагідно зауважимо, що останні становили 80% загального числа студентів Лозаннського університету. Есерівська група була співорганізатором багатьох загальноемігрантських зборів, її члени працювали в касі взаємодопомоги, у великій бібліотеці суспільно-політичної літератури тощо.

Зокрема, С. Клячка став головою зборів представників всіх політичних груп, які прийняли резолюцію із засудженням спроб деяких анархістів вдатися до експропріації в місцях масового проживання політемігрантів. Збори звернулися до П. Кропоткіна, відомих європейських анархістів, і провокаційні акції вдалося відвернути. Була також розгорнута широкомасштабна кампанія протесту проти арешту в Швеції на прохання російського уряду есера-максималіста Я. Черняка. В

швейцарських газетах умістили відповідну відозву, в Лозанні провели мітинги протесту [9.-С.191-194]. Подібні акції пройшли і в інших країнах, що сформувало європейську суспільну думку. Швеція відмовилася видати Черняка російській поліції.

У Франції заявила про себе група есерів Вищої вільної школи Парижа. Вона доклала чимало зусиль до об'єднання прихильників, добивалася розширення своєї присутності в позапартійній Раді студентських представників. На думку есерів, ця Рада повинна була захищати як академічні, професіональні інтереси, так і “зайняти певне місце в подальшому розвитку пролетарської і селянської боротьби” [7.-ЦЛ 18.274.1906.X].

Своєрідним підтвердженням активності есерів в Німеччині була датована 18 січня 1907 р. надіслана в Петербург інформація завідувача берлінського відділу закордонної агентури Департаменту поліції Гартінга, яка містила настійне прохання “усунути” з цієї країни 20 політемігрантів. Їх список випала честь відкрити секретарю берлінської групи ПСР та двом її активним членам. Наступного місяця Гартінг повідомляв про перетворення Берліна в центр розповсюдження по всій Європі інформаційних матеріалів, котрі викривали самодержавство [10.-Оп.1907.-Спр.352.-Арк.2,9].

Особливе місце в закордонній діяльності ПСР ще до революції належало її групам, що діяли в Північній Америці, головним чином, в США. Географічна віддаленість від Росії, з одного боку, відносно матеріальне благополуччя членів американських груп й більша, ні у Європі, готовність пересічних громадян та так званої “буржуазної публіки” жертвувати на потреби овіяних романтичним флером революціонерів, з іншого, визначили їхню специфічну роль. Вплив їх на діяльність есерівських організацій Росії був практично нульовим, не набагато вище цієї позначки й допомога кадрами партійних працівників, нелегальною літературою тощо. Натомість вони забезпечували постійне надходження грошей.

Правда, про конкретну роботу есерів за океаном у 1906 – на початку 1907 р. відомо мало. “Завдячуючи” департаменту поліції, агентурою якого перехоплювалася частина листів у Росію, знаємо дещо про есерівську групу в Нью-Йорку. 18 грудня 1906 р. звітди писали, що група отримала назву південноросійської, бо в ній переважали вихідці з Одеси. Вона прагнула об'єднати однодумців, що емігрували з Півдня Російської імперії. Ремствуючи на те, що багато товаришів по спільній у минулому революційній роботі ситі й не думають про батьківщину і її звільнення, автор листа повідомляв, що ті, “у кого сумління ще не зовсім заглухло”, зосередили зусилля на проведенні громадських заходів, збір пожертвувань на яких надсилався в Росію [10.-Оп.1906.-Спр.666.-Арк.73].

Роботу есерів у США активізував приїзд туди Г. Гершуні. У листопаді 1906 р. незвичним способом (винесений з місця ув'язнення у бочці з соліннями) він залишив Акатуйську каторгу і з Владивостока відплив до Сан-Франциско. Невдовзі газета російських есерів в Японії вмістила кореспонденцію з цього міста, у якій повідомлялося: “Під його впливом організувалось товариство сприяння ПСР, у ньому понад 100 членів. Відбулися троє його зборів. Зараз організують бібліотеку та читальню і, окрім того, щотижня влаштовують збори, на яких обговорюються російські революційні питання”. У тому ж номері газета надрукувала і датований 7 грудня 1906 р. лист із Сан-Франциско самого Гершуні. Він підтверджував факт утворення товариства допомоги ПСР і інформував про свій виступ на мітингу, який зібрав біля 400 росіян та дав 150 доларів збору [11.-1907.-20 січня].

Після Сан-Франциско Г. Гершуні здійснив двомісячне турне по США. Підсумовуючи його результати, автор одного з листів констатував: “Гершуні користувався величезним успіхом, по-перше, як видатний революціонер, по-друге, американська маса полюбляє гучну рекламу, його втеча з Сибіру (історія з бочкою) відіграла величезну роль, й американці закидали його доларами” [10.-Оп.1906.-Спр.666.-Арк.91а]. Зокрема, за повідомленням польської газети, що видавалася в Чикаго, у цьому індустріальному місті його промову слухало 2 тис. осіб, які жертвували на революційні потреби більше 1000 доларів [10.-Оп.1906.-Спр.666.-Арк.76].

Але найдовше, на три тижні, Гершуні затримався в Нью-Йорку, де виступав у тандемі з прибулим із Лондона М. Чайковським. У листах з Нью-Йорка до Одеси сповіщалося про надзвичайну популярність Гершуні (“Його оточує натовп, в будинку теж юрмиться натовп”), про його виступи на мітингах для широкого загалу, котрі забезпечили збір для ПСР 50 тис. доларів, та реферати на зборах однодумців [10.-Оп.1906.-Спр.666.-Арк.58,59,73]. Член згаданої вище південноросійської есерівської групи писав про плановане обговорення з Гершуні питання про краще облаштування місцевої організації ПСР і про повернення на роботу в Росію (зголосилося 5 осіб) [10.-Оп.1906.-Спр.-666.-Арк.73].

Поїздка Гершуні по США справила враження на однопартійців не лише за океаном, а і в ПСР у цілому. В. Чернов знайшов місце для згадки про неї в мемуарах, котрі побачили світ майже

півстоліття по тому: “Пролетівши метеором по Америці і зібравши мимохідь для партії значну суму грошей, Гершуні з’явився в Європі” [4.-С.268].

На 1905 – 1907 рр. припав спалах активності в діяльності есерів на Далекому Сході, в Японії. Ця країна привернула до себе пильну увагу унікальними можливостями для революційної роботи, що з’явилися під час російсько-японської війни. В японських таборах для військовополонених утримувалося 72 тис. осіб. У разі успіху агітаційно-пропагандистської діяльності вони, повернувшись на Батьківщину, могли створити серйозні проблеми владі. Виходячи із зрозумілого бажання послабити противника, поки йшла війна Японія не чинила особливих перешкод роботі революціонерів серед полонених і ті сповна використали пільговий режим. Використали як есери, так і есдеки. Автор у свій час писав про відповідну діяльність більшовиків [12]. Але есери досягли більшого, ніж інші соціалісти.

Розпочиналася робота есерів серед полонених під орудою у минулому народника, вченого-енциклопедиста Миколи Судзіловського-Русселя. Виїхавши з Росії ще у 1875 р., він не загубився серед політемігрантів, брав участь як у їх роботі, так і в соціалістичному русі країн проживання. А це Швейцарія, Румунія, Болгарія, США. Як і майже всі народники, М. Судзіловський був ідейно близьким до ПСР, співпрацював з її діячами (Є. Лазарев, К. Брешковська, інші).

XX ст. він зустрів громадянином США, президентом Сенату Гавайських островів. Початок російсько-японської війни застав його вже у Шанхаї, де він переймався організацією збройного нападу на декілька сибірських каторжних в’язниць. Звільнених з них політичних бранців Судзіловський збирався переправити в Китай.

Реалізувати цей взагалі-то авантюрний план не вдалося. Більш реальною стала перспектива налагодження спільно з есерами революційної роботи серед російських військовополонених в Японії. Японську, як інші сторінки біографії відомого революціонера, у 70-і рр. детально висвітлив білоруський дослідник М. Іосько [13]. Але в силу відомих обставин свого часу цей автор змушений був акцентувати увагу на тих чи інших розбіжностях Судзіловського з ПСР, гіперболізувати значення поодиноких фактів його контактів з іншими соціалістами, зокрема більшовиками. Сьогодні ми маємо можливість запропонувати більш виважений погляд на події. Крім всього іншого, зробити це дозволяють матеріали особистого фонду Судзіловського у Державному архіві Російської Федерації.

У кінці 1904 р. Судзіловський, який тоді вже повернувся на Гаваї, написав брошуру “До офіцерів російської армії”. У ній він звертався до них із закликом прийняти сторону народу чи, принаймні, дотримуватися нейтралітету. Брошуру надрукували есери у своїй нью-йоркській типографії. Вони ж відправили її в Росію для поширення у війську [13.-С.185]. У травні 1905 р. Судзіловський звернувся до генерального японського консула на Гаваях з проханням надати йому рекомендацію для поїздки в Японію з метою відвідання таборів полонених й отримав її. Одночасно консультувався з есерами. План роботи з полоненими схвалив близький товариш Судзіловського Є. Лазарев, а затим й ПСР офіційно. Судзіловський згадував: “Влітку 1905 р. невдовзі після взяття Мукдена отримав на Гаваях телеграму від американського закордонного комітету партії с.р., який рекомендував мені негайно відправитися в Японію для пропаганди серед полонених. Прийняв пропозицію охоче” [14.-Спр.25.-Арк.2]. одночасно він мав повноваження й від Американського товариства друзів російської свободи в Нью-Йорку. Зберігся лист секретаря цього товариства І. Гурвича, до якого було додано видане Судзіловському посвідчення з покладеним на нього дорученням здійснювати просвітницьку і виховну роботу серед полонених [14.-Спр.218.-Арк.1-2]. Вкажемо, що Гурвич був зв’язаний з Американським закордонним комітетом ПСР та Закордонним відділом ЦК РСДРП.

З тих же частково цитованих вище спогадів Судзіловського видно, що освоїтися в Японії йому допомагав Джордж Кеннан, кореспондент впливових американських газет, автор дуже популярної на той час книги про сибірське заслання. Про це співробітництво писав і сам Кеннан в опублікованій у 1915 р. в Нью-Йорку статті “Як здійснювалась освіта російських солдат в Японії”.

Судзіловський так описував свою першу появу в таборі: “Відповідно до інструкцій американських товаришів, я скликав сходку в декілька сот осіб й звернувся до них з промовою, у якій проводив паралель між нинішнім становищем російської держави й поміщицькою вотчиною, яка керується найманцями, що обдурюють як поміщика, так і селян. Я старався показати всі вигоди як для поміщика, так і селян керувати мастком за допомогою виборних від самих селян замість найманців” [14.-Спр.25.-Арк.4].

Перший млинець вийшов однак глевким. Республіканська промова оратора не викликала ентузіазму слухачів. Судзіловській не знітився, з дня в день продовжував виступи і поступово заволодів симпатіями солдатських мас. Як вказував М. Іосько, що в своїй монографії детально розповів про агітаційні виступи Судзіловського, табори швидко революціонізувалися [13.-С.192].

Твердження про революціонізацію таборів не перебільшення. Збереглося достатньо об'єктивних свідчень, що підтверджують це. Відповідні факти наводив М. Іосько, інші автори, нижче до них звертатимемося й ми. Але варто уточнити. Істотні зрушення в настроях десятків тисяч полонених не могли бути лише наслідком їх безпосереднього спілкування з однією людиною, хай і такою непересічною як Судзіловський. Принципово не змінювала ситуацію участь у усній пропаганді невеликого числа його помічників.

Справа в іншому. Усну пропаганду вдалося ефективно доповнити пропагандою друкованим словом. Певна кількість легальних видань надходила в табори й до приїзду Судзіловського. У кінці 1906 р. він писав: "Багато потрапляло солдатам закордонною поштою прямо; певна частина – за сприяння японських товаришів соціалістів, з яких одного навіть було посаджено за це у в'язницю на два тижні"[11.-1906.-25 листопада]. Але Судзіловський поставив справу на якісно вищий рівень, забезпечив постійне надходження значної кількості і легальних, і нелегальних видань. Він доклав зусиль і до подолання такої перешкоди на шляху поширення літератури як неписьменність значного числа вояків. В найбільших таборах було організовано школи по ліквідації неписьменності. Викладали в них революційно налаштовані офіцери та унтер-офіцери і навіть деякі японці-перекладачі [13.-С.193].

Судзіловському надсилалась література закордонними центрами та окремими групами емігрантів, як есерів, так і есдеків. Відповідну інформацію знаходимо, зокрема, у багатьох адресованих йому листах. Попри всю лояльність до діяльності політемігрантів, японська влада не дозволяла поширювати серед полонених партійні видання соціалістичного спрямування. Це обмеження обходили ретельно слідкуючи, щоб у транспортах літератури не було вказівок на їх походження, а все читати органи цензури не здатні були фізично [11.-1906.-25 листопада]. Судзіловський використовував і послуги ліберально налаштованих знайомих. В Японії отримували легальні газети журнали, брошури, книги, у тому числі й з столиці імперії Петербурга [14.-Спр.115.-Арк.7].

Окрім того, Судзіловський мав власну друкарню в Кобе. У ній набиралися не лише окремі листівки, а й тижневик "Японія і Росія". Його започаткували учні місцевої православної семінарії. "Перетворення цього видання, що пахло ладаном, в революційне, не дивлячись на вагомі протести військового міністерства, були вже справою моїх рук", – відзначав Судзіловський [13.-200]. Тижневик став рупором революційної пропаганди й широко поширювався в таборах. Не зупиняємося на аналізі змісту публікацій "Японії і Росії", бо про це популярне загальнодемократичне видання написано достатньо [13;15]. Візьмо іншу сторону - його місце в агітаційно-пропагандистській роботі.

Журнал мав постійних читачів серед російських офіцерів і солдат, які навіть підписувалися на нього. Збереглися адреси 213 передплатників на "Японію і Росію" в 15 таборах [14.-Спр.223.-Арк.1-8]. Видання виявилось настільки вдалим, що знайшло попит і за межами Японії, було відомим як у російських емігрантських колоніях, так і у Росії. Так, журнал читали в емігрантському клубі Ханькоу. Судзіловський мав звідти схвальні відгуки. Знали "Японію і Росію" в Харбіні, де склалася велика російська колонія. В. Дебогорій-Мокрієвич отримував тижневик в Болгарії [14.-Спр.120.-Арк.1,4;Спр.128.-Арк.5]. В архіві Судзіловського зберігся цікавий лист із Петербурга. Його ліберально налаштований автор, повідомляючи про надходження одного із номерів "Японії і Росії", додавав: "Завдяки дивній випадковості цей номер потрапив до царя" та пояснював як це відбулося [14.-Спр.115.-Арк.9].

У зв'язку з поверненням полонених на Батьківщину журнал "Японія і Росія" припинив існування. 16 своїх передових статей з нього Судзіловський у січні 1906 р. вмістив в окремому збірнику "В полоні". Статті спеціально для нового видання не редагувалися й відбивали настрої автора на момент їх написання. Пишучі про бажаність для Росії західноєвропейської моделі суспільного розвідку, Судзіловський переоцінював значення Маніфесту 17 жовтня як такого "що забезпечує подальший безкровний шлях розвитку" [16.-С.97]. Але в якості агітаційного матеріалу загальнодемократичного спрямування збірник виконував свою роль. Тим паче, що він містив й інші публікації. Зокрема, в статті "Як бути з землею?" Судзіловський відстоював ідею об'єднання землі під владою общини [16.-С.91]. Ще раніше Судзіловський віддрукував великим тиражем і поширював в таборах іншу брошуру "В полоні". У ній він орієнтував читачів на боротьбу за скликання Всенародного Земського Собору, детально викладав програму з 15 пунктів перетворення Росії на демократичну республіку з повною політичною свободою, широкими економічними правами робітників і передачею поміщицької землі селянам шляхом її поступового викупу державою [17.-С.8-9,33].

Судзіловський отримував від полонених листи подяки. "Багато людей зрозуміло вчення соціалізму й погодилося з вченням соціалістів-революціонерів" – читаємо в одному з них [14.-

Спр.219.-Арк.11]. “Брошури читають по баракам вголос вечорами, слухачів хоч відбавляй, обговорюють вголос” – повідомлялося в іншому [14.-Спр.219.-Арк.14]. І таких листів десятки.

Були й листи від полонених, які вже добре орієнтувалися в програмах російських партій. “Серед нас багато людей цілком переконаних, тих, хто багато читає і прагне нових знань” – сповіщав один із них [14.-Спр.220.-Арк.1]. Інший писав про своє бачення між-партійних розбіжностей, повідомляв про вплив “вашої с.-р. літератури і ...вашої партії с.-р.” [14.-Спр.220.-Арк.11].

Такі політично розвинуті полоненні використовуючи літературу, що надходила в табори, самі ставали пропагандистами. Полонений з найбільшого табору в Хамадера організував гурток в 50 осіб й просив для нього 10 відозв до офіцерів й близько 40 примірників різних журналів і книг [14.-Спр.219.-Арк.21-22]. Автор іншого листа з цього ж табору повідомляв про те, що починав з читання брошури “До товаришів селян” для 70 знайомих, а надалі зібрав аудиторію в 500 полонених, лекція для яких тривала від 9 години вечора до 12 години ночі [14.-Спр.219.-Арк.86-87]. Ще один полонений з Хамадера інформував про кружок із 70 прихильників есерів, які поглиблено вивчали літературу цієї партії [14.-Спр.220.-Арк.18].

В кінці 1905 – на початку 1906 рр. після підписання Портсмутського миру полонені поверталися на Батьківщину. Про їх повернення, участь у революційних виступах розповідалося в десятках публікацій, зокрема й у названих нами роботах 70-х років. Ця тема приваблює інтерес дослідників і по сьогодні [18]. Тому ми обмежимося лише оцінкою, яку ще у 1915 р. дав Дж. Кеннан. Він писав: “З 70 000 полонених щонайменше 50 000 повернулися з новими уявленнями про уряд і виразнішими думками про причини війни. Усі перетворилися на лібералів, а три чверті – в революціонерів” [19.-С.163].

Висловимо й оцінку одного з епізодів повернення. Судзіловський висунув грандіозний план формування з полонених революційної армії вторгнення, яка висадившись у Владивостоці приєднала б до себе місцевий гарнізон і маньчжурські дивізії та триумфально рушила залізницею на Москву. Проект через Є. Лазарева він представив на суд партійного керівництва (чомусь не ЦК, а Бойової організації) і отримав рішучу відмову. В радянській історіографії цей факт став предметом спекуляцій. Той же М. Іосько кваліфікував епізод як такий, що вкотре засвідчив опортунізм есерів. Ми ж вважаємо, що реакція ПСР була єдино можливою. При всіх чеснотах М. Судзіловського треба визнати, що окремі його прожекти були вкрай фантастичними. Так було з планом військової експедиції на каторжні в’язниці Сибіру, так було й у даному випадку. Згадаємо й перепади настроїв цієї романтичної людини, які не спонукали до особливої довіри. Адже місяцем раніше він, як ми писали, в оцінці Маніфесту 17 жовтня поміркованістю нічим не відрізнявся від, скажімо, кадетів.

Повернення полонених в Росію не привело до згортання роботи есерів в Японії. Бо одночасно у 1906 р. наростав потік політичних біженців на острови. Збільшення масштабів еміграції було таким, що навіть дивувало свідків цього виходу з материка. Соратник Судзіловського по роботі на Далекому Сході Б. Оржих це явище згадував ледь не в кожному листі. “А російської публіки тут маса, сотні дві народу зараз із Владивостоку” – писав він з Нагасакі 6 квітня 1906 р. У наступному місяці звідти ж повідомляв: “Наплив емігрантів жахливий. На останньому пароплаві прибуло відразу 8 осіб – матроси, поштово-телеграфні чиновники і солдати.” Ще через місяць він інформував про прибуття 2-3 емігрантів щотижня лише в Нагасакі й писав: “Тікають з в’язниць, по дорозі в суд... Особливо багато матросів” [14.-Спр.155.-Арк.13,17,20]. Російська колонія в Нагасакі на кінець квітня 1906 р. складала вже 450 осіб [11.-1906.-27 квітня].

При цьому відзначимо, що справжніх політемігрантів, тих, котрі до прибуття в Японію займалися партійною діяльністю, одномоментно на островах знаходилося 45-50 осіб. Багато хто з них використовували Японію лише як місце тимчасового проживання перед подальшим “стрибком” в Америку і Європу. Всього за 1906 рік в Японії таких “справжніх” політемігрантів побувало близько 100 осіб [11.-1906.-23 грудня]. Саме вони забезпечували агітаційно-пропагандистську роботу на користь своїх партій.

Серед них переважали есери. Це пояснювалося тією обставиною, що емігранти прибували переважно з Владивостока. А у російській “столиці” Далекого Сходу діяла потужна есерівська організація. Натомість Владивостокська есдеківська група аж до 1906 р. так і не оформилася як самостійна партійна структура, наприкінці російсько-японської війни вона взагалі розпалася.

На початку 1906 р. своєрідною штаб-квартирою політемігрантів був будинок Судзіловського в Кобе. Там обговорювалися плани подальшої роботи й було прийнято рішення не розпорошувати сили, а зосередити їх в одному місці. Вибрали Нагасакі, де, як зазначалося вище, швидко формувалася емігрантська колонія. Окрім того, в місцевий порт постійно заходили іноземні кораблі, що дозволяло підтримувати необхідні зв’язки як з Росією, так і Америкою та Європою [13.-С.228].

Під началом Судзіловського в Нагасакі спочатку працювала між-партійна група, до якої входили не лише есери, а й есдеки, ліберали, анархісти. Група отримувала від закордонних російських організацій різноманітну літературу. Зокрема, есерівські видання надходили з Нью-Йорка [13.-С.229]. Література використовувалася як для самоосвіти, так і агітаційної роботи серед співгромадян.

У квітні 1906 р. нагасакська група почала видавати газету “Воля”. У першому номері редакція повідомляла, що в газеті можуть співпрацювати соціалісти всіх напрямків. Майже весь 1906 р. “Воля” виходила тричі на тиждень, з листопада стала тижневиком. Видавничі справи групи виявилися настільки успішними, що з’явилася можливість друкувати додатки до газети, відозви, листівки, надалі книги. Ці видання потрапляли в Росію та багато країн світу. Газета слугувала своєрідною “поштовою скринькою”, за допомогою якої емігрантські групи обмінювалися інформацією про діяльність. Скажімо, уже в № 3 “Волі” знаходимо звіт шанхайської групи про успішний збір пожертвувань на користь емігрантів. У наступних номерах звіти цієї групи друкувалися постійно.

Крім Судзіловського, значна роль у виданні газети належала досвідченому есеру Б. Оржиху, за плечима якого були участь ще у “Народній Волі”, 10 років Шліссельбурзької в’язниці і затим заслання на Сахалін. На початку 1906 р. він у партійних справах курсував по трикутнику Росія – Китай – Японія (Владивосток, Шанхай, Кобе, Нагасакі). 2 квітня Оржих остаточно зупинився в Нагасакі і поринув у справи підготовки до видання газети, а потім її редагування [14.-Спр.155.-Арк.1-3,8,11].

Хоча “Воля” започаткувалась як між-партійне видання, але таким фактично не стала. Уже менше ніж за два місяці після виходу першого номера Б. Оржих констатував, що соціал-демократи не працювали в газеті, бо вважали її есерівською [14.-Спр.155.-Арк.20]. З № 60 “Воля” стала вже офіційно виданням соціалістів-революціонерів. В Нагасакі за погодженням з уповноваженим ЦК ПСР заснували Східний Закордонний Автономний Комітет партії. У нього ввійшло 20 осіб. Очолив комітет М. Судзіловський. “Воля”, що видавалася комітетом, стала газетою, навколо якої об’єднувалися не лише есери в Японії, а і на російському Далекому Сході та в Маньчжурії. Принаймні про це свідчить той факт, що її агенти відвідували Владивосток, Хабаровськ, Микольськ-Усурійський, Харбін [13.-С.247].

На сторінках “Волі” переважали матеріали регіональні, інформація про революційну боротьбу в Сибіру і на Далекому Сході. Але знаходимо в ній і публікації з проблем теоретичних, питань стратегії і тактики ПСР. Найважливіші, з точки зору редакції, матеріали відбиралися до окремого “Збірника Волі”. Тому збірник дає можливість безпомилково визначити, що саме в першу чергу хвилювало есерів в Нагасакі і на чому акцентувала увагу читачів їх газета.

Перші два випуски збірника були заповнені передруком статей “Волі” про Державну Думу, на яку покладалися величезні сподівання [20.-1906.-22 червня, 22 серпня]. Тут і надії на кадетів: “Уряд у своїх розрахунках на “безсловесну” покірну у всьому думу помилився найгрубшим чином. Керована партією народної волі дума принесе уряду багато гірких, дуже гірких вражень, ... є імена (у кадетів – В.М.), які здатні об’єднати навколо себе великі сили, надихнути їх і вміло повести жорстоку боротьбу з самодержавством (“Воля” від 27 квітня), і переконаність, що в момент розгону Думи остання проголосить себе Установчими Зборами (“Воля” від 26 липня), і впевненість у тому, що Маніфест Думи – це заклик до всенародного повстання і кінець самодержавства (“Воля” від 4 серпня). Затримка з повстанням пояснювалася тим, що революційні партії свідомо стримували його до завершення основних сільськогосподарських робіт. Прогнозувалося – удар буде завдано у кінці вересня – на початку жовтня (“Воля” від 25 вересня).

Отже, в далекій Японії російська дійсність сприймалася через занадто рожеві окуляри. Таке бачення перспектив революції передавалося і читачам “Волі”. Роздратування від краху ілюзій мало наслідком те, що в третьому випуску “Збірника Волі” про Думу вже майже не згадувалося.

Аналіз питань стратегії і тактики партійної діяльності не обмежувався відповідними публікаціями на шпальтах “Волі”. Низку таких проблем Східний Закордонний Автономний Комітет обговорював на своїх засіданнях. Знову ж таки у 1906 р. на першому місці стояло визначення ставлення до Думи. Але розглядалося й інше. На конференції з представниками деяких організацій ПСР члени Комітету виклали погляд на гостру проблему експропріації, ставлення до профспілок. Як видно з прийнятих за підсумками обговорення резолюцій, експропріація державного майна визнавалася есерами Нагасакі одним із видів боротьби з урядом. Водночас висловлювалось негативне ставлення до експропріації майна приватних осіб і власності громадської. Підтримувалась ідея створення спілок найманих працівників, але не виключно професійних, а у вигляді політично-професійних союзів [11.-1907.-7-20 січня].

Таким чином, есери-емігранти в Японії взяли участь в обговоренні дискусійних питань, що невдовзі були включені в чергу денну загальнопартійного з'їзду.

Одночасно із роботою в емігрантській колонії нагасакська група знаходила й шляхи для спілкування з моряками російських кораблів. Імператорський посланник в Токіо Д. Бахметьєв телеграфував 25 серпня 1906 р. П. Столипіну: “Під час стоянки в Нагасакі пароплава “Ярославль” 19 серпня 2 човна з с[оціалістами] – рев[олюціонерами] обійшли навколо нього під червоними прапорами з вигуками “ура”. Зустрінуті співчутливо.” У свою чергу сам Бахметьєв за чотири дні до того отримав донесення консула в Нагасакі з інформацією про діяльність “досить чисельної колонії с.-р.”. У ньому, зокрема, зазначалось: “Їхня пропаганда [має] невеликий частковий успіх. Прагнули повернути на свою сторону команди військових транспортів “Якут” і “Камчадал”, що стояли тут. Під впливом пропаганди з “Камчадала” дезертирувало 4 особи. Увесь час пробували бунтувати солдати, яких евакуювали морем в Одесу, іноді підбурені прокламаціями нижні чини робили заяви своєму начальству про покращення їжі й т.п.” Консул робив висновок: “Їхня присутність робить порт незручним для тривалої стоянки наших військових суден” [10.-Оп.1906.-Спр.957.-Арк.14,17].

Надсилаючи відповідне повідомлення в Петербург, Бахметьєв від себе також додав: “Стоянки наших військових суден у цьому порту вкрай небажані, оскільки революціонери поза сумнівом знайдуть можливість ввійти у стосунки з командою” [21.-С.145].

Цитовані депеші П.Столипін надіслав морському міністру, й той 27 жовтня виправдовувався. Мовляв, вже три місяці військовим кораблям заборонено заходити в порт Нагасакі, й там бувають лише торгові кораблі, оскільки цього вимагають торгівельні інтереси [10.-Оп.1906.-Спр.957.-Арк.19]. Така нервова реакція якнайпереконливіше засвідчує ефективність агітаційно-пропагандистської діяльності нагасакських есерів.

Тема російської еміграції виявилась дразливою і для японців. Японський уряд під сильним російським тиском змушений був обмежувати діяльність політемігрантів. Майже у кожній телеграмі в Петербург про це йшла мова. 1 серпня 1906 р. Д. Бахметьєв повідомляв, що міністр іноземних справ запевнив його: “Поліції в Нагасакі буде наказано якнайретельніше спостерігати за діяльністю цих осіб”. У телеграмі від 25 серпня знову ця тема: зроблено подання японській владі, обіцяли надалі такого не допускати [10.-Оп.1906.-Спр.957.-Арк.14,16]. Обіцянки виконувалися. 29 грудня 1906 р. Бахметьєв сповіщав про те, що японці не дозволяють російським революціонерам вільно висловлюватись на публічних зборах [10.-Оп.1906.-Спр.957.-Арк.30]. Він же інформував 9 березня 1907 р. про припинення виходу “Волі” і вказував, що це головним чином стало наслідком зміни під тиском японської влади стилю видання, перетворення його на помірковане, подібне до тих, що легально видавалися в Росії [10.-Оп.1906.-Спр.957.-Арк.82]. Не без активної допомоги японської сторони розгорнув діяльність по переслідуванню революціонерів консул в Нагасакі. У січні 1907 р. він доповідав: “Японська влада тепер почала надавати підтримку російському консулу у боротьбі зі злочинною діяльністю російських революціонерів” [21.-С.146]. Нарешті, японські посадові особи сприяли й діяльності агентури Департаменту поліції. Завдяки цьому в Петербурзі мали картотеку на багатьох емігрантів. Були відомі їх прізвища, партійна приналежність.

З іншого боку, негативні наслідки співпраці офіційних Росії і Японії пом'якшувалися допомогою, котру політемігрантам надавали рядові японці, зокрема місцеві соціалісти. Про цю допомогу знали навіть за океаном. 29 вересня 1906 р. збори емігрантів в Нью-Йорку прийняли англійською, російською і польською мовами відозву до японського народу, у якій висловлювали вдячність за сприяння політемігрантам з Росії. Відозва розсилалася “всім знайомим японцям” з тим, щоб вони через пресу довели її зміст до широкого загалу співгромадян [11.-1906.-17 листопада].

Прийняття відозви було, очевидно, ініційоване тими політемігрантами, які прибули в США з Японії. У 1906 р. за фінансової допомоги М. Судзіловського виникли колонії політемігрантів з Росії в Новій Зеландії, на Філіппінах і Цейлоні [13.-С.244]. Але найбільший “реекспорт” російських втікачів від переслідувань самодержавства йшов через Японію до Північної Америки. З документів архіву Судзіловського дізнаємося про особливості функціонування налагодженого у 1905 р. океанського мосту між Японією і США. Щоб уникнути труднощів з американськими еміграційними службами, які могли повернути назад до Японії, організували переїзд через Канаду. Прибулі отримували допомогу місцевих емігрантських громад. Зокрема, автор одного із листів до Судзіловського повідомляв про готовність надати допомогу полякам-дезертирам з російської армії: “Ім знайдуть роботу, позичать гроші на проїзд із Фріско (Сан-Франциско – В.М.) в Чикаго чи інші міста Штатів” – писав він [14.-Спр.129.-Арк.3].

Що ж до діяльності в Японії власне політемігрантів-есерів, то на початку 1907 р. в ній відбулися зміни у гірший бік. М. Судзіловський захопився ідеєю подолання розмежування російської революційної еміграції. У листопаді 1906 р. він створив на надпартійній основі “Союз допомоги

народному визволенню”, а ще через 2 місяці пішов з посади голови Східного Закордонного Автономного Комітету ПСР. Слідом за Судзіловським з Комітету вийшли його однодумці. Комітет формально продовжував функціонувати, але нових його членів ЦК ПСР оголосив самозванцями і відмовився визнавати. У серпні 1907 р. відповідну заяву ЦК вмістив центральний орган партії есерів [22.-1907.-30 серпня]. Припинилося і видання “Воли”. Однак нагасакська есерівська група збереглася й продовжила агітаційно-пропагандистську роботу.

Перебіг подій в житті еміграції есерів в Японії не співпадав з його динамікою в інших країнах, особливо західноєвропейських. Есери в Європі в час активної роботи однодумців на Далекому Сході майже нічим себе не проявляли. І навпаки, дещо активізувалися тоді, коли в діяльності їх колег в Японії відбувся спад.

У Західній Європі завершення початкового стану відновлення роботи ПСР, про що йшлося на початку статті, було зафіксовано фактом проведення 15-20 січня 1907 р. конференції її закордонної організації (30). Обговоривши завдання закордонної діяльності в ситуації краху сподівань на демократизацію Росії, делегати прийняли новий Статут 30. Власне, у більшості своїх пунктів він повторював перший Статут, що діяв з серпня 1903 р. Було лише внесено деякі уточнення. Виконавчий орган організації отримав назву “Обласний Закордонний Комітет” (раніше просто “Закордонний Комітет”). Це підкреслювало його рівність з регіональними комітетами в Росії. ОЗК складався з 5 членів і 5 кандидатів для нього. Статут визначав, що групи ПСР разом утворюють федерацію. Її вищим органом був з’їзд.

Фіксувалося представництво груп на з’їзді. Воно залежало від кількості членів тієї чи іншої групи. Гарантувалося право вирішального голосу на з’їзді членам ЦК ПСР та його закордонним уповноваженим. Чітко визначалися умови, при яких збирався з’їзд, його повноваження. Окремо Статутом виписувалися обов’язки ОЗК, головним з яких було забезпечення зв’язку з Росією [7.-ЦЛ18.270.1907.1.20].

Учасники конференції висловили свою точку зору з питання, яке знаходилося тоді в центрі партійної уваги. Мова йде про ставлення до Державної Думи. Закордонні есери, як і ПСР у цілому, підтримали ідею участі в думській роботі. Лише 2 делегати висловилися проти прийняття депутатами від есерів думської присяги [3.-С.497].

Через 12 днів після завершення конференції у Фінляндії відкрився II з’їзд ПСР. І на відміну від з’їзду першого Закордонна Організація отримала на ньому представництво. Хоча, можливо, есери-емігранти в цілому і три представлені на з’їзді учасники згадуваної вище закордонної конференції зокрема, й були розчаровані певною недовірою до своєї діяльності.

Над ПСР нависала тінь провокації. 1906 р. приніс дивні провали в легендарній Бойовій Організації (БО), яка після вже далеких гучних успішних замахів (Плеве, великий князь Сергій) не могла досягти жодного серйозного успіху. Було розкрито провокаторство М. Татарова, який у лютому 1906 р. видав поліції імена всіх членів БО. Проте в ситуації, коли абсолютною довірою продовжував користуватися Є. Азеф, це нічого не міняло. Показово, що і сам з’їзд далеко не вичерпавши порядку денного змушений був після попередження проте, що ним зацікавилася російська поліція, терміново припинити роботу вже на четвертий день.

Напружена атмосфера далася в знаки при визначенні повноважень делегата від 30 Долинського (псевдонім, прізвище не встановлено).

Хоча Рада партії в листопаді 1906 р. визнала за необхідне виділити 30 на майбутньому з’їзді два вирішальних голоси, а в повідомленні про скликання з’їзду зазначалося, що емігрантська організація матиме один вирішальний голос (з’їзд скликався терміново у половинному складі), мандатна комісія рекомендувала залишити за Долинським лише голос дорадчий. З цього приводу розгорнулася дискусія. Долинський почав було викладати історію 30, але його зупинив голова засідання І. Рубанович на тій підставі, що з’їзд не має для цього часу.

Один і з лідерів ПСР М. Ракитніков від імені ЦК повідомив, що керівний орган партії не встиг затвердити 30. Його члени не були впевнені в партійності всіх груп, що об’єдналися на закордонній конференції. У розпорядженні ЦК не виявилось достатніх і точно перевірених матеріалів. У підсумку з’їзд більшістю всіх проти одного наділів делегата 30 правом лише дорадчого голосу [3.-С.451-452].

Однак і з такими обмеженими повноваженнями представник 30 взяв участь в обговоренні основних питань, які розглядалися. В одному із виступів він застерігав, що висловлює приватну думку. Але зрозуміло, що 30 не могла делегувати на з’їзд людину, позиція якої істотно б відрізнялася від домінуючої в емігрантському середовищі.

Як вище вказувалося, конференція 30 підтримала участь есерів в роботі Державної Думи. Долинський досить ґрунтовно, як для виступу в дебатах, аналізував це питання. Він бачив призначення Думи в політичній підготовці повстання. Фракція есерів повинна пропагувати в ній

свою програму і тактику. Зупиняючись на перспективах улюбленого дітища есерів, яким був терор, представник закордону стверджував: думська діяльність і терор цілком сумісні. Долинський заперечував доповідачу від ЦК, котрий вважав, що всі без винятку терористичні акти повинні здійснюватися з санкції Центрального Комітету, та наголошував – такий дозвіл доцільний лише стосовно великих замахів загальнополітичного значення.

Позиція показова. Вона відбивала бажання ЗО разом з місцевими російськими комітетами мати право самостійно здійснювати терористичну діяльність. Долинський показав себе і рішучим опонентом К. Брешковської, яка висловила за заборону експропріації, назвала їх аморальними. Заключні слова його виступу: “Треба пам’ятати, що мораллю багнети не перебити і нічого боятися експропріації” – присутні підтримали оплесками [З.-С.498-499,602-603].

Позиція Долинського з принципових питань партійної тактики дозволяє стверджувати, що в еміграції панували радикальніші, ніж у більшості есерів в Росії, настрої (в даному випадку ми не приймаємо до уваги максималістів). Ці настрої вони за кордоном передавали партійній молоді, яка потім несла їх у межі імперії.

Таким чином, протягом 1906 – першої половини 1907 рр. закордонні організації есерів поступово відновлювали зупинену у розпал російської революції діяльність. На загальному тлі вирізнялася активністю робота керованих М. Судзіловським есерів в Японії. У цілому станом на 1907 р. закордонна операційна база ПСР була готова до обслуговування нової хвилі політеміграції.

Джерела та література

1. Мороко В.М. Закордонна організація ПСР напередодні і під час першої революції в Росії // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2001. – Вип. Х.
2. Леонов М.И. Партия социалистов-революционеров в 1905 – 1907 гг. – М., 1997.
3. Партия социалистов – революционеров. Документы и материалы. 1900 – 1922: В 3 т. – М., 1996. – Т. 1: 1900 – 1907 гг.
4. Чернов В.М. Перед бурей. Воспоминания. – М., 1993.
5. Шишко Л. М.Р.Гоц (пам'яті дорогого друга) // Былое. – 1906. – № 11.
6. Памяти Леонида Эммануиловича Шишко. – Б.м., 1910.
7. Библиотека Російського незалежного інституту соціальних і національних проблем. Фонд архівного зберігання (м. Москва).
8. Савинков Б.В. Воспоминания террориста. – М., 1991.
9. Клячко С. Из эмигрантской жизни в Швейцарии. // Каторга и ссылка. – 1926. – № 4.
10. Державний архів Російської Федерації (м. Москва). – Ф. 102. Особливий відділ Департаменту поліції.
11. “Воля”. Нагасакі. 1906–1907. Політична, громадська і суспільна газета (3 вересня 1906 р. видання соціалістів-революціонерів).
12. Черненко А.М., Мороко В.Н. Работа большевиков среди русских военнопленных в Японии (1904 – 1906 гг.) // Вопросы истории. – 1978. – № 6.
13. Иоско М.И. Николай Судзиловский-Руссель (Жизнь, революционная деятельность и мировоззрение). – Минск, 1976.
14. Державний архів Російської Федерації. – Ф. 5825. – Оп. 1. М.К. Руссель- Судзіловський.
15. Силин А.С. Революционная пропаганда среди русских военнопленных в Японии (1905-1906 гг.) // Вопросы истории. – 1976. – № 5.
16. Руссель Н. В плену. – Кобе, 1906.
17. В плену. Сборник на память о войне и плене. – Б.м., б.г.
18. Ясько Т.Н. Возвращение русских пленных моряков из Японии. 1905 – 1906 гг. // Россия и АТР. – 2003. – № 1.
19. Дж. Кеннан. Как велось просвещение русских солдат в Японии // Каторга и ссылка. – 1927. – № 2.
20. “Сборник Воли”. Нагасакі. 1906. Збірник статей і малюнків з газети “Воля”.
21. Маринов В.А. Русская революционная эмиграция в Японии и русско-японские отношения в начале XX века (По архивным материалам) // Народы Азии и Африки. – 1973. – № 1.
22. “Знамя труда” Петербург. Париж, 1907-1914. Центральный орган ПСР.

Summary

Process of restoration of the activity of the organizations of the Russian socialists-revolutionaries turned at the end of 1905 in the Western Europe and South America considered insufficiently is studied. Emigrants who lived in Japan actively worked in 1905-1907 years under management Sudzilovskiy. The special attention is given to the analysis of their agitation-and-propaganda work.